

Võrdlevalt eesti vanemast leksikograafiast

MADIS JÜRVISTE

Kuidas suhestuvad omavahel vanimad eesti keelt sisaldavad sõnastikud: XVII ja XVIII sajandil koostatud saksa-eesti ja eesti-saksa sõnastikud? Sel teemal on tehtud ülevaateid, on kirjutatud autoritest ja nende keeleõpetustest. Siinse käsitluse eesmärk on vaadelda võrdlevalt kõiki eesti leksikograafia varaseima ajajärgu trükiällikaid, iseloomustades nende makro- ja mikrostruktuuri¹ ehk üldist ülesehitust ning märksõnaartiklite sisu. Selle lähenemisnurga alt ei ole neid sõnastikke varem analüüsitud.

Enne Heinrich Stahli 1637. aastal avaldatud „Vocabulat” võis olla veel teisigi, varasemaid eesti keelt kajastavaid sõnastikke, ent teadaolevalt on just see teos või õieti teose osa, lisa keeleõpetusele, vanim tänini säilinud (kakskeelne) sõnastik, mis kajastab eesti keelt. Üksteist aastat pärast põhjaeestikeelse „Vocabula” ilmumist avaldas Johannes Gutsclaff 1648. aastal sarnase teose („Nomenclator”) lõunaeesti keele kohta. Kaksteist aastat hiljem nägi ilmavalgust taas põhjaeestikeelne saksa-eesti sõnastik, Heinrich Gösekeni „Farrago vocabulorum” (1660). Mõnevõrra hiljem koostas Salomo Heinrich Vestring oma eesti-saksa „Lexiconi” (Vestring 1998 [17XX]), mis jäi käsikirjaliseks. 1732. aastal avaldas Anton Thor Helle oma „Lühikese sissejuhatus” keeleõpetuse lisana „Vocabulariumi”. Pool sajandit hiljem ilmus August Wilhelm Hupeli (1780) mahukas sõnaraamat, mis oli juba kahe-suunaline ja sisaldas niihästi eesti-saksa kui ka saksa-eesti sõnastikku. Sellest sõnaraamatust ilmus 1818. aastal (koos grammatikaga) teine trükk, mis ühtaegu lõpetab eesti leksikograafia varaseima ajajärgu: järgmine mahukas sõnaraamat, Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat (1869), tähistab juba uue ajastu algust.

Teadaolevalt esimene eesti-saksa keelesuunaga sõnastik oli Johann Christoph Clare „Cellarius Esthónico-Germanicus oder Wörter-buch der Esthnischen Sprache und zwar Dörptschen Mund-Art”. Esimene kahe-suunaline (eesti-saksa ja saksa-eesti) sõnastik oli Johann Christian Svenske „Dictionarium Germanico-Esthonicum Esthonicoque Germanicum ad Dorpatensium Dialectum”. Needki on koostatud XVII sajandi lõpus või XVIII sajandi alguses ja väärivad samuti edaspidi analüüsimist, ent jäävad siinse artikli haardeulatusest välja, kuna käsitlen siin vaid trükis ilmunud sõnastikke. Kõiki teisi ülalnimetatud sõnastikke vaatlen allpool lähemalt, laskumata seejuures keeleõpetuste grammatikaosade analüüsi, vaid võttes vaatluse alla leksikograafia seisukohalt olulised tahud.

¹ Sõnastikuinfo jagamine makro- ja mikrostruktuuriks on leksikograafias üldlevinud põhimõte, millest on lähemalt kirjutatud nt Sue Atkins ja Michael Rundell (2008: 160–257).

1. Varasemad käsitlused

Eesti leksikograafia ajalugu on kirjakeele ajaloo uurijate huviorbiidis olnud pikka aega, kuigi seda on käsitlenud pigem üksikautorite või -teoste kaupa, kui mitte arvestada väheseid lühemaid võrdlusi (Kask 1956, 1970; Jürviste 2023). Sõnastike-eelset eesti sõnavara (aastatest 1224–1600) on analüüsitud Tartu Ülikooli vana kirjakeele uurimisrühma väljaandes „Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik” (Ehasalu jt 1997).

Stahli sõnastikku on põhjalikult käsitlenud Kristel Kikas (2002), kes koostas selle põhjal vastassuunalise, eesti-saksa sõnastiku. Põgusamalt on seda eesti leksikograafia esimest allikat käsitlenud ka paljud teised autorid: Valve-Liivi Kingisepp (1995), Liivi Aarma (1990), Külli Habicht (2001),² Leino Pahtma (1998), Huno Rätsep (1987). Johannes Gutsloffi ladinakeelne grammatika (koos sõnastikus esinevate eestikeelsete sõnade loeteluga) on ilmunud Marju Lepajõe tõlkes (Gutsloff 1998). Samuti on Gutsloffi käsitlenud Szilárd Tóth (2019), Jaak Peebo (1995, 1996), Helmut Piirimäe (1982), Aino Valmet (1984) jt. Gösekeni grammatikast (koos eesti-saksa pöörd sõnastikuga) on ilmunud uusväljaanne (Kingisepp jt 2010), samuti on Gösekeni sõnaraamatust põhjalikult kirjutanud Kai Tafenau (2011). Lisaks on Gösekeni keeleõpetust eraldi käsitlenud Argo Mund (2002) ja Aino Valmet (1960). Salomo Heinrich Vestringi sõnastiku käsikirja põhjal on avaldatud uusväljaanne (Vestring 1998 [17XX], 2000 [17XX]). Seal sisalduvat ainet on käsitlenud Arnold Kask (1956), Arvo Krikmann (ELA) jt. Anton Thor Helle „Lühike sissejuhatus eesti keelde” on eestikeelses tõlkes ilmunud 2006. aastal (Helle 2006 [1732]). Hupeli elust ja tööst, samuti tema keeleõpetusest ja sõnastikust on ülevaate kirjutanud Indrek Jürjo (2004), kes tugineb nii arhiivimaterjalidele kui ka Hupeli grammatikat ja sõnastikku analüüsinud keeleteoorijate tööle (Johann Heinrich Rosenplänter, Arnold Kask, Heli Laanekask, Eduard Väari, Helgi Vihma jt).

2. Taust

Ajaperiood 1637–1780 oli mitmeski mõttes keeruline. Aastatel 1558–1583 tabas praeguse Eesti alasid Liivi sõda, mille tulemusena Põhja- ja Lääne-Eesti alad jäid Rootsi võimu alla, Lõuna-Eesti ja Liivimaa alad Poola riigile, Saaremaa aga 1645. aastani Taanile. XVIII sajandi alguses võttis siinsetel aladel Põhjasõja järel võimu Venemaa. Rahvaarv kõikus nendes keerulistes oludes drastiliselt ja kohalike haridustase oli väga madal. (Palli 1998: 15–46; Laur 1999) Eesti keelt mõjutasid ulatuslikud kontaktid siin elavate mitte-eestlastega (peamiselt sakslaste, rootslaste, venelaste, soomlastega), kelle osakaal suuremates linnades oli märkimisväärne. Eesti kogurahvastikust elas 1695. aastal linnades siiski vaid 6–6,5%, XVIII sajandil veelgi vähem (5%). Alles XIX sajandi teisel poolel hakkas eestlastest linnaelanike osakaal tõusma, kuna 1863. aastal said talupojad õiguse linnadesse elama asuda (Palli 1998:

² Samuti on see vaatluse all Külli Habichti, Pille Penjami ja Külli Prillopi koostatud „Heinrich Stahli tekstide sõnastikus” (Habicht jt 2015: 539–548), kus on esile toodud need „Vocabula” sõnad, mis esinevad küll sõnastikus, aga mitte Stahli tekstides.

14–19). Raamatuid oli keeruline ja kallis trükki anda, trükikulude katteks tuli leida kas rahastaja või avaldada teos omaenda kulu ja kirjadega.³ Eestikeelseid raamatuid ilmus väga vähe: XVI sajandil kokku seitse, XVII sajandil (1622–1703) keskmiselt üks raamat aastas (sh ajavahemikus 1600–1621 mitte ühtegi ja 1622–1679 alla ühe raamatu), XVIII sajandil (kuni aastani 1779) veidi üle kolme raamatu aastas. Seejärel hakkas aastas keskmiselt ilmuvate raamatute arv kiiremini tõusma. (Annus 2000: 26) Tiraažid võisid siiski olla suured: Wanratti-Koelli 1535. aasta katekismust trükiti 1500 eksemplari, jesuiitide 1585. aasta katekismust 1000 eksemplari, Stahli „Käsi- ja koduraamatut“ XVII sajandil kuues trükis 20 000 eksemplari ja XIX sajandil veel lisaks 16 trükis 94 000 eksemplari, mis tolleaegset rahvaarvu ja lugemisostkust arvestades on märkimisväärne hulk (Liivaku 1995: 16–58).⁴

Keeleõpetuste ja sõnastike ilmunumises mängis suurt rolli luteri kiriku põhimõte jagada jumalasõna eesti keeles: võime ainult oletada, milliseks võinuksid kujuneda vaimulike ja talupoegade suhted, kui kirikus oleks peetud jutlusi-missasid ladina keeles nagu katoliiklikes maades. Hoopis iseasi on dominiiklaste tava suhelda põliselanikega kohalikus keeles. Sisse seadsid nad end Tallinnas tõenäoliselt 1239. aastal (Kala 2013: 73–74), eestikeelseid jutlusi pidasid nad 1524. aastani, mil Tallinna raad kohustas neid pidama jutlusi saksa keeles, õieti küll keelas ordu vendadel jutluste pidamise mittesaksa keeles (Kala 2013: 345). Sellele, et katoliiklikes ringkondades oli väga häid eesti keele oskajaid, vihjab 1691. aasta kirikukäsiraamatu eessõna (TMK: 3), kus kirjutatakse 1623. aastal jesuiitide avaldatud ja mittesäilinud teose „Institutiones Estonicae Catholicae“ kohta, et selle keel olnud „puhas ja tõeliselt eestipärane, mida tänapäeval keegi sündinud eestlane meeldivamalt ei räägi ega selle kõne maneeeri täpsemini ei kasuta“⁵

Kõiki siin vaadeldud sõnastikke ühendab autorite vaimulikuamet: Stahl teenis Järva-Peetri, Järva-Madise ja Kadrina pastorina, 1637. aastal oli ta Eestimaa konsistoriumi assessor; Gutsclaff oli Urvaste pastor; Göseken oli Kullamaa pastor, Läänemaa praost ja Tallinna konsistoriumi assessor; Vestring oli Pärnu ja Tori pastor; Helle teenis Jüri koguduse pastorina; Hupel oli Äksi ja hiljem Põltsamaa pastor. Teine ühisjoon oli huvi eesti keele vastu. Stahl oli suureks eeskujuks Gösekenile (osaliselt ka Gutsclaffile), too omakorda tõenäoliselt Vestringile ja Vestring Hellele,⁶ kõigile eelnevatele tugines Hupel. Kolmandaks ühendas keelematerjale (balti)sakslastele suunatus: keeleõpetuste autorid olid sakslased, kes mõtlesid saksa keeles ja saksa

³ Trükkaliga oli suuri sekeldusi nt Gösekenil, kes pidi oma keeleõpetuse trükikulude tõttu kohut käima (Annus 2000: 85). Göseken ise vihjab trükkimisprobleemidele ka oma keeleõpetuse eessõnas (Kingisepp jt 2010: 71): „[---] koostas asja edendamiseks [st keeleõppematerjali puuduse lünga täitmiseks] täieliku vokabulaari [--- mille olen] koomale tõmmanud ja sellesse kompendiumi koondanud, et seda trükkalile liiga palju ei oleks, vaid et ta sellega seda kiiremini valmis saaks.“ Oluline on siin ennekõike vihje, et Gösekenil oli ilmselt olemas palju mahukam käsikiri.

⁴ Võrdluseks: aastal 2023 ilmus Eestis 2871 eestikeelset raamatut ja brošüüri. Keskmise tiraaži oli seejuures 877 eksemplari. (RaRa)

⁵ Tsitaadi tõlge Annus 2000: 62.

⁶ Kirjastaja Eberhard Gutsclaff kirjutab teose eessõnas (Helle 2006 [1732]: 33/A33a), et sõnastikuosa, vanasõnad ja mõistatused on „keegi kristlik sõber raugematu usinusega kokku kogunud ja [Helle] on need toimetanud“, kuigi täpset isikut ta ei maini.

keele kaudu ning suunasid töö oma vaimulikest ametivendadele, eesmärgiga tõhustada suhtlust koguduseliikmetega (jutlustel, vestlustel jm). Eestlasi nad oma siht-rühmaks ei pidanud. Just seetõttu on tollase perioodi keelekuju nimetatud saksaesti registriks (Hennoste 1997: 51–55). Alates XVII sajandi lõpust hakati eestlastele suunama ka vaimulikku kirjandust, eestikeelne ilmalik kirjandus hakkas aga laiemalt levima hiljem, alates XVIII sajandi teisest poolest (Annus 2000: 14).

Piirkondlikult katavad esimesed sõnastikud nii põhja- kui ka lõunaeeesti keelt, kui-võrd Stahli keeleõpetus ja sõnastik on põhjaeestikeelne, samamoodi Helle „Lühike sissejuhatus” ja selle lisas avaldatud sõnastik. Vestringi ja Gösekeni keelematerjali ilmestavad Pärnu- ja Läänemaa piirkondlikud jooned. Gutsloff kirjeldab (ennekõike) lõunaeestilist sõnavara ja tema sõnastikust leiame palju nüüdiskirjakeelest erinevaid murdelisi keelendeid, mille kasutust on lõunamurretest registreeritud ka XX sajandil (*häilmo, härmlane* jms).⁷ Kaua Põltsamaal tegutsenud Hupel kajastab mõlema peamurde sõnavara, eristades arvukalt märksõnade piirkondlikke erikujusid ja variante, sageli täpsema piirkondliku eritlusega kui pelgalt viitega põhja- või lõunaeeesti keelekujule (nt taimenimetus *kassi käppad* märgendiga *P.* ehk *Pernausche Dialekt* (Pärnu keeleala), *möllama* (sks *lermen*) märgendiga *H.* ehk *Harrien* (Harjumaa)).

Selle kohta, kui palju nende allikate autorid omavahel lävisid – need, kelle eluaastad seda võimaldanuks –, on vähe andmeid. Varasemaid allikaid siiski arvestati: Göseken on oma keeleõpetuse eessõnas välja toonud, et võttis sõnastiku koostamisel aluseks Stahli „Anführungi”, köitis sellesse tühje lehti juurde (Göseken 1660:)b^(VIIa)⁸ ja hakkas just sel moel märksa mahukamat teost koostama. Sealsamas mainib ta, et on tuttav Gutsloffi keeleõpetusega. Stahl ja Vestringi ühendas veel üks tõik: kui Stahl 1603. aastal orvuks jäi, võttis ta oma hoole alla Oleviste koguduse pastor Heinrich Vestring (Rätsep 1987: 709), kes oli Salomo Heinrich Vestringi vanaisa (BBLd: Vestring). Stahl ja Gutsloffi ühendas vähemalt üks ühine õppeasutus, Greifswaldi ülikool (kuigi nad õppisid seal eri aegadel), paraku ka ühine surmapõhjus ja -aasta: nii Stahl kui ka Gutsloff surid 1657. aastal katku (Kikas 2002: 12; Lepajõe 1998: 304), esimene Narvas ja teine Tallinnas.

3. Sõnastike makrostruktuur

Makrostruktuuri analüüs uurib, milline on sõnastiku ülesehitus tervikuna: kui palju ja millist informatsiooni see sisaldab, millises paigutuses märksõnu esitatakse ja mil määral on sõnastikuga seotud muud teksti- ja teoseosad ehk kõik need osad, mis jäävad väljapoole (põhi)märksõnastikku. Edasine kirjeldus lähtubki nendest põhi-küsimustest.

⁷ Gutsloffi sõnavaliku eripäradest on kirjutanud Jüri Viikberg (2013), kes eritleb alamsaksa ja omasõnade suhet „Nomenclatoris”.

⁸ Kai Tafenu (2011) on välja toonud, et Göseken lähtus oma sõnastiku koostamisel Jan Amos Komenský ladina keele õpikust „Janua linguarum reserata”. Seostest Stahliga on kirjutanud Tafenu (2011: 426) ja Göseken ise (eestikeelset tõlget vt Kingisepp jt 2010: 95).

3.1. Maht

Esimesed kaks sõnastikku, XVII sajandil ilmunud Stahli ja Gutsloffli sõnastik, olid väga piiratud mahuga: Stahli sõnastikus on 2309 saksa märksõna (Kikas 2002: 156), Gutsloffil 1714 (Lepajõe 1998: 311).⁹ Gösekeni märksõnastikus on üle 9000 märksõna (Valmet 1960: 612) ja neid on võimalik vaadelda ka eesti-saksa suunal tänu 2010. aastal avaldatud uusväljaandele (Kingisepp jt 2010). Esimesed kolm sõnastikku (Stahli „Vocabula”, Gutsloffli „Nomenclator” ja Gösekeni „Farrago vocabulorum”) on saksa-eesti keelesuunaga sõnastikud, Gutsloffli ja Gösekeni sõnastikus leidub lisaks ladina vasteid. Ühele saksa märksõnale on sageli toodud rohkem kui üks eesti vaste: nt Stahli on 2309 saksa märksõnale toodud 3112 eesti vastet (Kikas 2002: 156), mis tähendab, et eestikeelset leksikat on seal ligi 35% rohkem kui saksakeelset. Kakskeelsete sõnastike puhul on see ootuspärane. Kikase käsitlusest (2002: 163) saame järeldada, et Stahli kajastatud eestikeelsest leksikast on (teatavate muudatustega nii ortograafias kui ka semantikas) tänini kasutusel ligi 85%. Praeguse eesti sõnavara nii suur kattuvus 387 aasta taguse leksikaga on tähelepanuväärne sellest hoolimata, et Stahli keelekuju sai eesti kirjakeele aluseks. Gutsloffli puhul on esile toodud oskustlikku häälde kajastamist kirjpildis, teisalt aga suurt segadust nii morfoloogias kui ka sõnavalikus (Keem 1998).

Vestringi eesti-saksa sõnastikus on Kase (1956: 144) hinnangul 9000 (märk)sõna, Krikmanni (ELA) hinnangul vähem, ligi 7050–7060 põhimärksõna, ilma toimetaja lisandusi arvestamata. 1732. aastal ilmunud Helle sõnastikus on märksõnu ligi 7000, ja arvestades ulatuslikku kattuvust Vestringi käsikirjaga, on arvatud, et Helle on suurel määral just Vestringile tuginenud (Helle 2006 [1732]: C22–C25). Hupeli 1780. aasta sõnastik on kahesuunaline (eesti-saksa ja saksa-eesti), aga ainuüksi selle eesti-saksa keelesuuna mahuks on hinnatud ligi 17 000 märksõna (Kask 1956: 147).

3.2. Märksõnastik

Märksõnastiku ülesehitus on neis sõnastikes peaaegjalikult tähestikuline, kuid sellesse on põimitud ka pesasüsteemi elemente alfabeetilise ja semantilise rühmitamise alusel, mitte tüvepõhiselt. Nt Gösekenil (1660: 366–367) on *Scho-*, *Schra-*, *Schre-* ning *Schri-*, *Schro-*algulised märksõnad rühmitatud esitähete järgi, lk 368 *Schuc-*algulised mõistepesana kingade kohta, lk 390 *Stad-*algulised mõistepesana linnade kohta. *Aug-*algulised liitsõnad on autor (lk 115) tõlkinud suure tabelilaadse märksõnapesana *silma*-liitsõnadeks, kusjuures selle lõpureal esineval kirjel *Augustmonat* – *Bertelmesse Kuh* 'pärtlikuu, august' ei ole saksa *Aug(e)*-sõnaga semantilist seost. Samasuguse, ent väiksema tabeli leiame märksõna *Boden* juurest.

Vestringi sõnastik eristub teistest ennekõike selle poolest, et esitab mõisterühmi:¹⁰ tal on loendeid looma- (lad *species animalium*), linnu- (*species avium*), taime- (*species herbarum*), kalanimetuste (*species pisciu*) ja ka sugulussõnade kohta (*species*

⁹ Sõnastiku lõpuosa on Gutsloffil puudu, vt ptk 3.3.

¹⁰ Selline „teemade järgi korrastatud sõnaloendite” esitamine oli Gösekenil enda sõnutsi samuti plaanis (Kingisepp jt 2010: 97), aga see kavatsus ei teostunud.

consanguinitatis et affinitatis). Süsteemsust ilmestavad näited: *mõrra* järel on toodud *mõrra ema*, *mõrra poeg* ja *mõrra tiivad*, kuigi siin on tegu lihtsalt mitmeosaliste märksõnade tähestikulise järjestusega. Linnade all (Vestring 1998 [17XX]: 115) on toodud olulisemad linnad, maade all (lk 126–127) on esitatud arvukate näitelausete järel Eestimaa piirkonnad *Harjo-ma*, *Järwa-ma*, *Läne-ma*, *Wirro-ma*; saared *Io-ma* ('Hiiumaa'), *Kihno-ma*, *Muhho-ma*, *Sarema*, *Runo-ma* 'Ruhnu'; miskipärast ka mõni linn: *Kurresaar*, *Põltsa-ma*, *Tarto-ma*, *Willande-ma* (saksa vastete järgi mõeldakse siin tõesti linnu, kuigi nimedes esineb *maa-sõna*), rääkimata olulisematest naaberriikidest (*Rootsi-ma*, *Some-ma*, *Wenne-ma*, *Lätti-ma*, *Leo* ehk *Ledo-ma*,¹¹ *Pola-Ma*, *Saksa-ma*, *Tanmarka-ma* ('Taani')). Valikuliselt on maade juures toodud nende asukate nimetusi, nt *Harjakas*, *Iidlanne*, *Kihnolanne*, *Muhholanne*; välisriikide puhul *Somelanne*, *Rootslanne*, *Wenneleenne*, *Sakslanne* ehk *Saks*, *Lätlanne*, millest osa on dubleeritud alfabeetilises järjestuses. Hilisemad autorid, st Helle (1732) ja Hupel (1780), on märksõnade paigutuselt süsteemsemad, nende sõnastikes leiame märksa vähem kõrvalekaldeid alfabeetilisest järjestusest.

Vähemalt osa Gösekenil pesades esitatud liitsõnu leidub sõnastikus nii põhi- kui ka täiendsõna juures, nt (lk 237) *heydelbeer [vaccinium] – mahsickut* põhimärksõnastikus *h*-alguliste juures ja *Beer*-artiklis (lk 126) allmärksõnana *Heydelbeer – Sinnickut*. (*Vaccinium* on tegelikult mustikas, aga see on juba eraldi küsimus.) Suurte ja väikeste algustähtede kasutuses on ebaühtlust nii saksa märksõnades kui ka eesti vastetes. Sellist varieeruvust näeme ka Stahli „Vocabula” saksa liitsõnade ja sõnaühendite esituses: kord on märksõnad ühe-, kord mitmeosalised, puhuti on saksa märksõnad ja eesti vasted esisuurtähega, sõltumata sõnaliigist, nt *Graben* 'kaevama' vs. *grüenen* 'haljendama' ja *Söbber* vs. *rebbane*. Läbivalt ühetaoline esitus ei olnud ilmselt primaarne ja sisu domineeris vormi üle. Samast põhimõttest näivad lähtuvat ka hilisemad autorid.

3.3. Seosed muu tekstiga

Siin käsitletud sõnastikud on eraldiseisvad teoseosad, aga samal ajal ei tohi unustada, et need kõik on toodud lisadena grammatikakirjelduste järel (peale Vestringi käsikirja, mis grammatikat ei sisaldanud), ja teiseks on mitmel neist omakorda sõnastikku täiendavaid lisasid.

Stahli „Anführungi” keeleõpetus on esitatud 33 leheküljel, sõnastiku- ehk „Vocabula”-osale on pühendatud 100 lehekülge. Gutsloffi „Observationese” grammatikaosa on mahukam (85 lk) ja erinevalt Stahli grammatikast on see kirjutatud ladina keeles, sõnastik aga hõlmab 37 lehekülge.¹² Teadaolevalt ainsa säilinud eksemplari lõpuosa on puudu: viimane märksõna on *Wider* 'oinas'. Siirdeviit lehekülje lõpus annab märku, et järgnema peab sõna *wieden* 'rohima', aga saame vaid

¹¹ Stahlil (1637: 86) on *Letland und Littawen* saanud üheainsa vaste *lettimah* (väikese algustähega). Göseken (1660: 272) nimetab küll Lätimaad, aga mitte Leedut. Gutsloff ei nimeta mitte kumbagi.

¹² Lehekülgede arv on siin toodud vaid selleks, et näidata sõnastikuosa mahtu terviku suhtes. Sisulist haaret näitab märksõnastiku maht.

oletada, kui palju märksõnu edasi võis tulla (Stahlil *wieden* puudub, aga *wid*-alguliste märksõnade järel on tal 109 märksõna).

Gösekeni „Manuductio” ehk keeleõpetuse osa maht on 84 lehekülge, sõnastiku põhiosa paikneb 410 leheküljel. Keeleõpetusele järgneb teadaolevalt esimene katse tuua välja need saksakeelsed sõnad, mis on leidnud laenudena tee eesti keelde (Kingisepp jt 2010: 283–301). Selles on eksimusi (vt nt Valmet 1960: 613) ja täpsustamist vajab loendi ammendavus Gösekeni sõnastikuga võrreldes, ometi annab see ilmeka ülevaate saksa mõjust tollasele eesti sõnavarale. Sõnatuletuse osas (lk 14) selgitab Göseken *nik*-tuletiste juures sõna *körtsmik* päritolu isikunimega Körtzi-Mikk, kusjuures vorm *körtsnik* olevat vale, „ist nicht recht, und redet kein Baur also” (‘ei ole õige ja talupojad nii ei räägi’). Göseken selgitab: „Kuna esimene körtsmik siin maal kandis nime Mikk ja teda kutsuti [nimega] Körtzo-mick, kutsutakse ka kõiki teisi [körtsmikke] [sõnaga] Körtzmick.”¹³ Siin on arvatavasti tegu lihtsalt rahvaetümoloogiaga: praegu peetakse tõenäolisimaks *körtsmiku* lähtumist vene sõnast *корчемник* (ETY: *körtsmik*), kuigi selle sõna etümoloogia kohta on tehtud arvukalt teisigi oletusi (ETS).

Helle 1732. aasta „Grammatica esthonica” on mahult võrreldav nii Gutsloffi kui ka Gösekeni keeleõpetusega, hõlmates 80 lehekülge, sõnastikuosas on lisasid arvestamata 131 lehekülge. Helle esitab süstemaatilise juhise, kuidas sõnu klasside-paradigmade kaupa käänata ja pöörata. Nt *armas* (lk 86) käändub 14. klassi 8. paradigma järgi, tüüpsõna *rõõmus* eeskujul. Siin võib näha paralleeli nüüdisaegsete ÕS-ide tüüpsõnadega, kuigi paradigmade adekvaatsuses võib kahelda. Näiteks suplettiivse *minema*-verbi juures paradigmata välja toodud ei ole, küll aga on eraldi märksõna *lähhän* kahe näitelausega: *se lähhäb korda* ja *ta läks temma käe alla*; *nägema*-verbi juures seevastu on viidatud 8. paradigmale, mis kirjeldab *minema*-verbi (lk 54), kuigi sealsamas on 7. paradigma kirjelduse lõpus märkus, et peale *tegema*-verbi käitub samamoodi vaid *nägema*.

Helle sõnastikule järgneb saksa sõnade register ja valik sõnaloendeid: taimed ja lilled koos saksa- ja ladinakeelsete nimetustega, juurikad (samade tõlgetega), puude nimetused ainult saksakeelsete tõlgetega, kuude ja nädalapäevade nimetused, pühade nimetused („pidupäevad läbi kogu aasta”), öö ja päeva jaotus, tähtpäevad (rahvakalendri järgi), tervitused ja soovid, eestlaste nimed, talupojavankri osade nimetused, voki osade nimetused, tuulte nimetused, Tallinna toponüümid, Eestimaa nelja maakonna aadlimõisate nimed, valik „harmoonilisi sõnu” ehk selliseid sõnu, mis esinevad peale eesti keele ka teistes keeltes (st saksa ja vene keeles), ja lühike loend neist sõnadest, mis sõnastikuosast välja jäid.

„Lühikese sissejuhatus” teeb põnevaks valik eesti vanasõnu, täpsemalt 525 ütlust, mille seast leiame paljude nüüdisaegsete väljendite varasemaid kujusid, nt *padda naerab katla* ehk *pada pilkab katelt*. Selliste vanasõnade eraldi väljatoomine on varasemaga võrreldes uus, kuigi rahvapäraseid väljendeid võib kohata varemgi. Gutsloffil on grammatikaosas „Etymologia” peatüki lõpus *interjectio* rubriigis vihje

¹³ Tahes-tahtmata tekib siin küsimus, kas mõni talupoeg võis Gösekenile sellise seletusega lihtsalt vimkat mängida või arvas Göseken seda mõne analoogilise näite põhjal, kus üldkeelde jõudnud sõna ongi lähtunud isikunimest.

regilauluvärsile *kassiköö kauniköö*; Gösekenil ja Vestringil on märksõnaartiklites rahvapäraste väljenditega näitelauseid – esimesel nt *jo armamb laps, jo kibbedamb witz* 'mida armsam laps, seda kibedam vits' (Göseken 1660: 257), teisel nt *Igga Tõ ajab omma aja tagga* 'iga asi/töö omal ajal' (Vestring 1998 [17XX]: 239), aga eraldi ei ole neid esile toodud. Samamoodi on Helle vanasõnade järel omaette peatükis („Ænigmata esthonica”) välja toonud 135 mõistatust. Kogu seda paröömia ajalugu on ülevaatlikult käsitlenud Krikmann (ELA). Viimases, viiendas peatükis esitab Helle valiku eestikeelseid dialooge.

Kõik need tekstiosad teevad Helle „Lühikesest sissejuhatuses” väga mitmekesise keeleõpetuse. Paljud osad (iseäranis temaatilised alapeatükid) on pealiskaudsed, aga keeleõppija jaoks on need mõistagi kasulikud, ja sellise ülesehituse taga võimegi näha ennekõike keeleõpikut, mitte lihtsalt grammatikat ja sõnastikku.

Vaatlusalustest viimane, Hupeli grammatika ja sõnastik (1780), on märksa põhjalikum kui eelmised. Ülesehituselt ja mitmetahulisuselt sarnaneb see Helle „Lühikese sissejuhatusesga”, ent sisu poolest läheb Hupel palju sügavamale ja käsitleb nii keeleõpetust kui ka leksikat mõlemas peamurdes (*für beide Hauptdialekte*). Ilmselgeid seoseid Helle keeleõpetusega näitab kas või „Revali-murdeliste” ööpäeva osade nimetuste loetelu (lk 101), kuna kattuvus väljendite valikus ja nende vähenenud varieeruvus ei saa olla juhuslik. Kõnekäändude ja mõistatuste valikus on samuti palju Helle leiduvaid väljendeid ja nende loetelude võrdlemine annab sissevaate väljendite varieerumisse. Näiteks Helle *padda naerab katla* on Hupelil saanud pisut täielikumaku: tallinnakeelne on *padda naerab katla, ühhed mustad mollemad*, seevastu tartukeelne *padda narap (söimap) kattalt, ütte musta mollemba* on märgitud vananenuks. Paralleelid jätkuvad näidisdialoogides, kus osa tekstilõike on ilmselged ülevõetud. Hupeli sõnastik ja keeleõpetus olid märksa mahukamad ja detailsemad kui varasemad, teisalt on teda paljuski kritiseeritud vildakuse, keelereeglite nappuse jm tõttu (Hupeli kaasaegsete reaktsioone vt nt Jürjo 2004: 407–410). Tema mõjukust ei ole aga keegi kahtluse alla seadnud: kui Tartu ülikoolis asutati 1803. aastal eesti ja soome keele lektoraat, kasutasid paljud eesti keele lektorid, nt Friedrich David Lenz, Johann Samuel Friedrich Boubrig ja Dietrich Heinrich Jürgenson, eesti keele õpetamisel Hupeli materjale (200A).¹⁴

Kõiki siin vaadeldud sõnastikke iseloomustab allikast allikasse üha mahukamaks muutuv märksõnastik, näitelauseid hakati esitama alates Gösekeni sõnastikust (1660). XVIII sajandi autorid Helle (1732) ja Hupel (1780) esitavad ulatuslikku näitematerjali pigem lisades, mitte otse märksõnade juures. Märksõnade paigutus on enamjaolt alfabeetiline, kuigi kohati on kasutatud pesasüsteemi, kusjuures ei väldita ka mitmeosalisi märksõnu. Märksõnade ja väljendite paigutuses on näha ebahühtlust (nt liitsõnu on esitatud kord põhisõna juures, kord dubleerituna nii põhi- kui ka täiendosa juures), aga see ei ole takistanud autoritel kasutajatele esitamast seda, mida nad on vajalikuks pidanud.

¹⁴ Viidatud artiklikogumikus kirjutavad Hupeli keeleõpetuse kasutamisest Tartu Ülikooli õppetöös Sirje Tamul, Vahur Aabrams, Valve-Liivi Kingisepp ja Külli Habicht.

4. Sõnastike mikrostruktuur

Mikrostruktuuri all mõeldakse leksikograafias kõike seda, mis jääb ühe märksõnaartikli piiresse: millist infot on esitatud, kui põhjalikult ja kui süsteemselt seda on tehtud. Rangema struktuuriga sõnastike puhul saab vaadelda ka struktuuriosade süstemaatilisust.

Eesti keelt kirjeldasid kõik siin käsitletud autorid Stahlist Hupelini oma keeleõpetustes ladina keele eeskujul, mis omakorda tähendas, et kõiki eesti käändeid tuli väljendada kuue ladina keele käände abil. Grammatikaosades esitatud käänete loetelus (nominatiiv, genitiiv, daativ, akusatiiv, vokatiiv, ablatiiv) eristub teistest vaid Gutsloff (1648), nimetades (ptk „Etymologia”, alamjaotis „Casus”) rektiivi, ent jättes mainimata vokatiivi ja ablatiivi.¹⁵ Ainus, kes vokatiivi kohta eraldi näiteid toob, on Stahl (nt *O armas mees/naine, O minna*, 1637: 5–6), kõik ülejäänud – peale Vestringi, kuna temal grammatikaosa ei ole – küll nimetavad vokatiivi, ent nendivad lühidalt, et see on samakujuline nominatiiviga. Verbiparadigmades on erinevusi rohkem. Sõnastikuosades aga lähtuvad kõik autorid nimelt nendest vormidest, mida nad grammatikas on kirjeldanud.

Stahli „Vocabulas” on saksa märksõna järel toodud eesti tõlkevaste, eraldi tähi-seid sõnaliikide ega muu info jaoks tal ei ole. Sõnaliike esitavad vähe ka kõik hilisemad autorid, muuttüüpe esitab vaid Helle (1732). Olulisemad käände- ja pöörde-vormid on Stahl (1637: 34) siiski andnud:¹⁶ „Bey den *nominibus* ist der *Genitivus*, bey den *verbis* das *Imperfectum*, *Perfectum* und der *Infinitivus*, weil die am meisten variiren gesetzt” (‘Noomeni juures on esitatud genitiiv, verbi juures imperfekt, perfekt ja infinitiiv, kuna need varieeruvad kõige enam’). Vajadusel on nimetatud lisaks põhivastele alternatiive (nt *lesen* – *lugkema*, *löema* puhul nii tugeva- kui ka nõrga-astmeline supiin), mõnel juhul tähtsamad (?) pöördevormid paralleelparadigmadest (*wischen* – *püchkan*, *püchksin*, *püchknut*, *püchkma*, *pühin*, *pühisin*, *pühinut*, *pühima*). Märksõnaartiklite ülesehitus paistab olevat võimalikult lakooniline, aga vajadusel teeb Stahl erandeid ja toob sisse täpsustusi: nt eristades kaht *Recht*’i (‘kohus’ ja ‘õige’), on viimase juures toodud ladinakeelne seletus *Adverb*. Süstemaatilisuse asemel näib autor lähtuvat põhimõttest, et kasutajale tuleb anda seda infot, mida tal on tingimata vaja, aga mitte rohkem.

Ka Gutsloff näib olevat lähtunud samasugusest kompaktsuse põhimõttest, ent erinevalt Stahlist toob tema nimisõnade juures välja genitiivi vokaali, nt *Tüttar/a*,

¹⁵ Rektiiv on kääne, mille alusel moodustatakse kõik teised käändevormid. Ablatiivi kohta kirjutab Stahl (1637: 2): „Genitiivi ja ablatiivi ainsuse vormid on samakujulised, kuigi ablatiivil on kaks lõppu, nimelt *-st* ja *-lt*, millest esimest kasutatakse ainult genitiivis.” Teisisõnu peab Stahl selle käände puhul silmas nii seest- kui ka alaltülevat käänet: „Ablativus *endiget sich auffst, und lt, als leibast, leibalt, pehwast, pehwalt, otzast, otzalt, pehfast, pehhalt*” (Stahl 1637: 3). Seda iseärasust on selgitatud (Auroux jt 2006: 808) saksa eessõna *von* kasutamisega, mis eesti keeles katab nii genitiivi, ablatiivi kui ka elatiivi. Samu lõppe nimetavad ablatiivi puhul ka Göseken, Helle ja Hupel; Gutsloff aga eristub teistest siingi: „Kui ablatiivi võtta *lt*-lõpuga looduna, siis nõuavad samuti ülejäänud tähelised prepositsioonid eraldi käändeid, kusjuures käänete hulk kasvaks kolmeteistkümnene. Seetõttu käsitletakse *lt*-list ablatiivi prepositsionaalse *lt*-sufiksiga rektiivi all [---]” (Gutsloff 1998: 49–51).

¹⁶ Samas järjestuses, nagu neid on traditsiooniliselt esitatud ladina keelt kirjeldavates sõnastikes.

Keiser/i, ehkki siit ei nähtu, kuidas neid sõnu täpselt tuleb käänta. Täendus-selgitused ja muud vajalikud täpsustused esitab ka tema ladina keeles: nt *Hunger – Esuries, Issu; Trug – frau Pettus*. Eraldi toob Gutsloff välja, et *ik*-sufiks viitab naissoole, nt *Wennick* 'venelanna', ja grammatikaosast leiame palju selliseid näiteid (*venik, leitik* 'poolatar', *rootsik, soomik, saksik* 'sakslanna'),¹⁷ kuid sõnastikuosas ei ole autor etnonüüme välja toonud, leidub vaid maade nimetusi, nt *Soomamaa, Rootsimaa*.

Nii nagu Stahl ja Gutsloff, lisab vajadusel grammatilist infot sõnade kohta ka Göseken: nimisõnadel annab ta (vahel) genitiivi vokaali; tarvidusel täpsustab ta sõnade tähendust, vahel saksakeelsete (osa)sünonüümide kaudu, vahel ladina-keelsete selgitustega. Nii on ta saksa *Amme* juures välja toonud kaks tähendust: *Hebamme* on saanud eesti vasteks *Emm* ja *pademoder*, saksa *Seugamme* aga *awwa-Nissa Amm* ehk 'ammaemand' vs. 'imetav amm' (Göseken 1660: 105). Verbide juures on Göseken toonud kohati ainsuse esimese isiku ja imperfekti esimese isiku vormid ilma supiinita (*Anbieten – pallun, pallusin*), kohati ainult oleviku ainsuse esimese isiku vormi (*Andeuten – tehendan, tehdä annan*), kohati ainult supiini (*Anbeissen – kinnihackama, nerrima, pollastama* ladinakeelse kommentaariga *dicitur de piscibus, muribus, hominibus* 'seda öeldakse kalade, hiirte ja inimeste kohta', lk 107). Leidub märksõnaartikleid, kus genitiivi asemel on nimisõna käänamise kohta toodud näitena elatiiv: *Bader – Pader, padrist, kuppe laskia* (lk 121). Verbivormide ebahütlust näitab ka supiini ja *da*-infinitiivi üheaegne kasutamine: *Bänden – witzotama, witzat ümber panna* (lk 123). Eesti vastete puhul on segiläbi kasutatud mitmust ja ainsust nt *Beer* juures (lk 126): 'mari' on *marri, marjust, pl. mariat*, sellele järgneb loetelu marjadest: *Maasikut, Sinnikut, jöewackat, muulickut, vs. põldomarri, waarikat ~ waarmarri*. Selgitused ja täpsustused on Gösekenil kord saksa, kord ladina keeles, mõneski artiklis võime kohata reksiooniinfot (*ausbitten [etwas] – palluma midda-Kit, lk 141*). Göseken on esitanud ka abstrakttuletisi: *blos – Allaste, palias > blösse – allastus* (samal real, lk 143). Harva võib kohata sõnaliigimärgendeid (lk 207 *gemein [Subst] vs. [Adject.]*). Huvitaval moel on – ruumi säästmiseks – vähemalt ühel juhul kokku sattunud abstraktnime nimisõna ja agentsust väljendav liitsõna: nt *Handwerk (Man) – Ammet (Mees)* 'amet; ametimees' (lk 227).¹⁸

Kui Gösekenil lihtvastet ei ole, on ta kasutanud selgitust, nt *kes*-algulisi tegijanimede parafrase (vt Kingisepp jt 2010: 403–408), sh *kes ei ole mõisnik, sks unedel*, või ka umbkaudse tähendusega seletusi: *Cymbal – üx Saxa meng* (lk 154). *Kes*-tõlkeid võime kohata ka omadussõnade juures, nt *gelehrt [doctus] – ke tarck on* (lk 206), *geschnabelt (rostratus) – kel nenna on* (lk 210). Vahel jääb saksa keelest väheks: lk 206 *gelegen (bequem)* juures on küll vaste *heh, oigke*, sellele aga järgneb justkui ladinaeesti sõnastik: *idoneus locus on heh paick/asse, accommodus homo on heh Innimmenne ja oportunum tempus on heh aigk*. Märksõna *hauffe* (lk 230) näited on seevastu

¹⁷ Hella Keem (1998: 325) peab neid Gutsloffi „omaloomingulisteks tuletisteks”. Szilárd Tóth (2018) on põhjendanud, miks see väide paika ei pea, ja näitab, et see liide esineb eesti lõunamurretes.

¹⁸ See näib olevat üksikjuhtum, kuna teisi samasuguse esitusega sõnu Gösekenil ei ole, aga seda tuleks läbivalt kontrollida juhuks, kui autor on neid esitanud muus vormistuses.

eesti-saksa suunal, mitte vastupidi (saksa tõlke on saanud nt *Koggo Rahha, Hunnick kiwwi, Kuhhi heina (hölga)* ja *odra müggamet*).

Vestringi (1998 [17XX]) sõnastiku üheks eripärasemaks jooneks on näitelauseete esitamine (vt nt *Jöggi* (lk 50), *Jooksma* (lk 51)). Aeg-ajalt määratleb Vestring ka sõnaliike (nt *Ello s., Ellawalt adv.*). Genitiiv on esitatud regulaarselt kas tüvelõpuna või täiskujul. Leidub vihjeid märksõnade kasutuspiirkondade kohta (nt *äggama Reval* (lk 13), veel on kasutusel märgendid Harjumaa, Järvamaa, Põltsamaa, Läänemaa ja Virumaa keelenditele osutamiseks). Näeme osutusi vananenud sõnakujudele: *Hä obsol. s. Hea pl Häid*, mille juurest leiame vanasõna *Ei hä tulle ühhelt poolt kui ep teine te hääd wasto*. Sama sõna uuem diftongiline kuju *Hea* on käsitlemata ja märgitud toimetaja lisandusena (lk 34). Aeg-ajalt võib leida komparatiivivorme, nt *Jätkssem* 'selline, millest jätkub rohkemaks, kauemaks' (lk 45, ilma viiteta algvormile). Nagu teised autorid, kasutab ka Vestring aktiivse verbi ehk tegevusverbi mõistet: tegusõna *ärrakörwema* on märgitud neutraalseks, seevastu *ärrakörwetama* aktiivseks (lk 87). Kohtab mitmuslikke vorme (nt *Kellad pl.*), samuti kliitikuid (*ki* oder *gi* (lk 77)), pärisnimesid (*Aabraham n. ppr, Kregorius ja Tanni | Taniel*) ja siin-seal ladinakeelseid täpsustusi, aga mitte järjepidevalt (nt *Tönnised* 'tönnike', *Bethonica* (lk 207), seevastu sealsamas *species herbarum*'i loetelus (*Roht | Rohhi*) on enamikul taimedest ladinakeelsed nimetused puudu).

Helle näib olevat Vestringi märksõnastiku „ebaolulisest” puhastanud. See paistab silma näiteks homograafide esituses: Vestring on välja toonud nii *Riid* : *Riide* kui ka *Riid* : *rio* ('riie' vs. 'riid'), kusjuures esimesele neist on ta andnud ka eraldi märksõna *Rie*, täheldades, et see on tallinnakeelne sõna (lk 203). Helle on sõna *Riid* (vastega *das Kleid*) oma sõnastikust „välja toimetanud” ja esitab küll kõik Vestringi *riide*-algulised väljendid, näitelauseid ja ühendid, ent on täienisti välja jätnud Vestringi näite *Riete Arri* 'riidehari' ning väljendverbi *ride pannema* (Helle 1732: 168). Osa märksõnu esineb lihtsalt teises alfabeetilises paigutuses: nt Vestringil on märksõna *piddune* ja selle juures kaks näidet (*pool pidduset Kingat* ja *Keige önsa pidduse Päwa*), Hellel aga märksõna *poolpiddone* 'poolenisti kulunud (rõivaste kohta)’.

Sõnaliike ega sõnade käänamist-pööramist Helle oma sõnastikus põhivormide kaudu eraldi ei õpeta: sõnaliigimärgend on toodud üksikjuhtudel, nt *awwalikkult adv.* (lk 88), *immelinne adj.* (lk 99). Küll aga on sõnastiku kasutusjuhendis esitatud üksikasjalikud juhised klasside ja paradigmade kasutamiseks, kuigi mõnel juhul on genitiivi lõpp eraldi nimetatud: *nöör – die Schnur. 13, 3. g. i.* (lk 146, käändub 13. klassi 3. paradigma järgi, genitiivi lõpp *-i*). 13. klassi 3. paradigma tüüpsõna on aga *noor*, mille genitiiv on *noore* ja akusatiiv *noort*, mitmuse akusatiiv *noori* ja mitmuse ablatiiv *noortest*: sõna *nöör* on samade põhimõtete järgi keeruline käänata isegi sel juhul, kui asendame *e*-genitiivi *i*-genitiiviga. Selle järel toodud *nörk – schwach, abgemattet. 7, 2. g. a.* juhatab kasutaja keeleõpetuse tüüpsõna *auk* juurde, kus on kommentaar „*k*-lõpulistel on genitiivis *g* seal, kus *k* ei kahekordistu; akusatiivis võetakse jälle tagasi *k* koos genitiivi vokaaliga”, järelikult tuleb seda käänata *nörk* : *nörga* : *nörka*, mitmuse akusatiiviga *nörka* ja mitmuse ablatiiviga *nörkadest* (vt Helle 1732: 16, *Auk*). Adjektiivi *hea* : *parem* : *parim* kõiki astmeid (alg-, kesk- ja ülivõrret) on käsitletud eraldi märksõnaartiklites ja kasutaja jaoks neid eraldi omavahel ei

seostata. Selliste sõnavormideni jõudmine (kui *hea*-näidet mitte arvestada) tüüp-sõnade, genitiivi vokaalide ja muu info abil eeldab kasutajalt põhjalikke eelteadmisi eesti keelest, mistõttu võime oletada, et Helle on oma sihtrühmaks pidanud keele-teadlikke sõnastikukasutajaid. Igal juhul moodustab selline esitusviis palju seotuma terviku kui teistel autoritel ja kasutajalt eeldatakse ka muu sisu põhjalikku tundmist: sõnastik ise näib olevat väga lakooniline, aga võib-olla ei olnudki see mõeldud eraldi kasutamiseks. Helle sõnastiku väärtust tuleks seega hinnata kindlasti koos kõigi üle-jäänud „Lühikese sissejuhatus“ tekstiosadega.

Hupelil (1780) näeme märksõnade rohkust ja murdealade märkimist. Palju on ühendverbe ja väljendeid: alates eraldi mitmeosalisest märksõnast *ärä aetud naene* (r.) (lk 136) kuni väljendini *ärä tsiugutu* (d.) 'niisutatud, ära kastetud (nt taimede kohta)' (lk 139) esitab Hupel ligi 278 *ära*-ühendit, mõnel puhul piirkondlike varian-tidena, nt *ärä teenma* (d.) ja *ärä tenima* (r.), mis on tõlgitud ühe ja sama vastega. Lühend *d.* viitab Tartu murdele (*dörptsche Dialekt*), *r.* Tallinna murdele (*revalsche Dialekt*). Murdepiirkondade kohta väga täpse ja üksikasjaliku info esitamine on üks Hupeli eripärasid (ta on arvukalt kasutanud eri piirkondade tähiseid, eriti 2. trükis (1818)). Tõlkevastete kõige levinum prefiks on *ver-* (*ärä müma – verkaufen* (r. d.)), aga see pole ainus: *ärä mötma* on *ausmessen*, *ärä noidma* on *bezaubern*, *ärä kul-latu* on *übergüldet* jne. Ilmselgelt on Hupel siin märganud raskust, mida *ära*-ühen-dite mõistmine saksa keele kõnelejale põhjustab, ning on siin-seal sõnu põhiverbi juures dubleerinud, nt *ära ajama* esineb mõlema sõna juures (ja on miskipärast saa-nud erinevad vasted: *ära*-loetelus *verstoßen*, *vertreiben* ja *ajama*-märksõna juures *vertreiben* ja *austreiben*).¹⁹

Ka Hupel esitab märksõnastikus pärisnimesid (sõnastik algab *Aabramiga* nagu Hellel). Sõnastikust sõnastikku kohtame väheseid esilduvaid märksõnu, mida on käsitletud põhjalikumalt kui teisi, Hupelil on selliseks pikaks märksõnaartikliks nt *tuul*. Olid need elukorralduslikult olulise(ma)d sõnad või pakkusid need siinsetele vaimulikele huvi mõnel muul põhjusel? Kuna Hupeli sõnastik on õieti kaheosaline ja kahesuunaline (eesti-saksa ja saksa-eesti), vääriks eraldi uurimist, kui suuri lahk-nevusi on tõlkevastetes ja seletustes: nt *räime jahho* (d.) on Hupelil eesti-saksa suu-nal (lk 252) saanud tõlkeks *schwarzes Mehl vom Beuteln*; *aus Grüß gesichtetes Mehl* ja saksa-eesti suunal (lk 428, *Mehl*) *das ausgesichtete sandige vom Grüß, oder das schwarze und erste vom Beuteln – räim jahho. r. d. rääm jahho. d.* Siin on erisusi esiteks märksõnades: *räime jahho* ei leia saksa-eesti sõnastikust, liitsõnu *rääm jahho* ega *rääm jahho* jällegi eesti-saksa sõnastikust. Samuti on saksa-eesti suunal toodud täpsustus põhjalikum. Sõnastiku teise trüki (Hupel 1818) eesti-saksa osas leidub (lk 198) märksõna *räime jahho*, kus on enne pikemat selgitust toodud ühesõnaline saksa vaste *Spißmehl*, millele omakorda saksa-eesti osas (lk 550) on toodud eesti vasted *räime jahho. r. d. rääm od. rowi jahho d.* Artiklist *Mehl* (lk 476) aga võib lugeda: *das sandige schlechte oder schwarze räime (od. rääm. d.) jahho* – siin *kroovjahu*-sõna ei

¹⁹ Sellised ebakõlad olid arvutileksikograafia-eelsel ajastul väga levinud: kuni keelendeid ei registreeritud eraldi andmebaasikirjena, oli neid mahukamates sõnastikes raske käsitsi ühtlusta-da ja eksimused olid sagedased. See on pigem sõnastiku käsitsi koostamise eripära ja oleks asja-kohatu pidada koostajat ebapädevaks.

esine, kuigi artiklis *rowi* (lk 210) on toodud liitsõna *rowi jahho d.* tõlkega *Schrofmehl; Spißmehl d. (selt. r.)*. *Kroovjahu* artiklis (lk 101, *krowi jahho*) omakorda ei esine vastet *Spißmehl*. Teisisõnu, sõnastiku teises trükis on Hupel märksõnaartikleid toimetanud, aga ebaühtlus tuleb välja ka siin: kas *rowi jahho* on pigem (nüüdiskeeles) *Spitzmehl* ehk peenjahu või *Schrotmehl* ehk kroovjahu?

Üks eraldi uurimist vajav küsimus kogu selles andmestikus on *ke(ne)*-lõpulised deminutiivid, mis sugugi alati või läbivalt ei ole saksa märksõnades (või eesti-saksa keelesuuna puhul vastetes) *chen*-lõpuga. Kohati on selliseid sõnu nähtavasti peetud lihtsalt algvormideks, nt *tuwikenne* ehk *die Taube* Hupelil (1780: 292), kusjuures sellel keelendil on nii Revali kui ka Dorpati piirkonna märgendid (*r. ja d.*). Seevastu *naisokenne (d.)* on *ein Weibchen* (lk 222); *naene* ja *naine* on samas märksõnastikus ka eraldi välja toodud, *tuvi* aga ei ole.

Eelneva võtab kokku tabel 1.

Tabel 1. Sõnastike mikrostruktuur.

Allikas	Sõnaliik	Muuteinfo	Sünonüümid	Kasutuspiirkond	Näitelauseid
Stahl 1637	adv	pv	+	-	-
Gutslaff 1648	-	pv	+	-	-
Göseken 1660	+/-	pv	+	-	+/-
Vestring 17XX	+/-	pv	+	+/-	+
Helle 1732	adv	mt	+	+	+
Hupel 1780	adv	pv	+	+	+

pv = põhivormid või vihje(d) nende moodustamiseks; *mt* = muuttüüp; +/- tähistab ebaühtlast või vähest esitust

Kõigis siin vaadeldud sõnastikes võis mõne märksõnaartikli ülesehitus üldpõhimõtetest kõrvale kalduda ja sisaldada sellist infot, mida muudes märksõnaartiklites süsteemselt ei esitata, kuigi sageli jääb selgusetuks, miks. Autorid näivad tahtvat kasutajale anda just seda infot, mis võiks olla oluline ja kasulik, mitte lähtuda rangetest vormistuspõhimõtetest, ehk teisisõnu: sisu näib domineerivat vormi üle. Sõnaliike märgitakse vaid vajadusel, näiteks homonüümide eristamiseks, ennekõike on esitatud adverbimärgendeid. Tõlkevastete sünonüüme esitavad võimalusel kõik autorid, piirkondlike keelendite märgendeid leiame alates Vestringist, isearanis rikkalikult eristusi esitab Hupel (1780, 1818). Kuna sõnastikke koostati käsitsi, võime struktuurilelementide paigutuses näha ebajärjekindlust (eriti enne Helle ja Hupeli sõnastikku).

Kokkuvõte

Kõigi siin käsitletud autorite emakeel oli saksa keel. See jättis jälje keeleõpetustesse, sõnastikesse ja kogu eesti keele kujunemisse. Esimesed kaks eesti keelt sisaldavat sõnastikku, Stahli „Vocabula” ja Gutslaffi „Nomenclator”, olid mahult piiratumad kui kõik järgmised. Ometi olid need järgmistele sõnastikele eeskujuks ja Gösekeni

„Farrago” avas juba täiesti uue peatüki eesti leksikograafia esimeses perioodis. Järkjärgult muutusid märksõnastikud mahukamaks. Vestringi „Lexicon” jäi käsikirjalisena lõpetamata ja esituselt mõnevõrra ebahütlaseks, aga ometi lõi see vaieldamatult nii Helle „Vocabulariumile” kui ka Hupeli „Wörterbuchile” substraadi, mida hilisemad autorid täiendasid nii ülesehituselt kui ka märksõnastiku detailsuselt.

Nende sõnastike ülesehitust ja sisu olen vaadelnud võrdlevas perspektiivis põhjalikumalt kui varasemates käsitlustes. Sõnastike koostamispõhimõtetes esineb märke ühelt poolt ebasüsteemsusest, teisalt aga leksikograafide leidlikkusest: kui kasutajale on vaja anda infot, mis ei ole kooskõlas teiste märksõnartiklite ülesehitusega, siis võib vormistuspõhimõtetest kõrvale kalduda, esitada tähendussetusi vajadusel ladinakeelsetena, vasteid eesti keelendi puudumisel ümberütlevate väljenditena jne.

Üha täienevad tehnoloogilised analüüsivõimalused (piisavalt täpse gooti kirjas trükiste tekstivastustarkvara rakendamisel) avavad loodetavasti väljavaate uurida, millised märksõnad ja märksõnapesad on allikates esitatud detailsemalt kui teised, millised omakorda lakoonilisemalt ning millist infot kasutajale antakse peale märksõna-tõlkevaste põhistruktuuri. Millist näitematerjali on autorid oma sõnastikesse paigutanud? Mis ja miks on jäänud täiesti kajastamata, näiteks võrdluses teiste tolleaegsete kakskeelsete sõnastikega väljaspool saksa kultuuriruumi, kuivõrd sealne ühiskonnakorraldus peegeldus sõnastikes tõenäoliselt sootuks teisel moel? Kas ja kuidas saaks kasutada suuri keelemudeleid nende sõnastike sisu analüüsimiseks (Jürviste jt ilmumas)? Omaette väärtusena võimaldaks sõnastike sisu süsteemne, kõrvutatav analüüs välja tuua sõnakujude kronoloogilise järjestuse.

Mida parema ettekujutuse saame nendes sõnastikes leiduvast keeleandmestikust, seda täielikuma pildi saame eesti sõnavara kujunemisest. Eesti leksikograafia ajaloos seisukohalt on tegu märgiliste teostega, mis võimaldavad jälgida nii sõnavara kujunemislugu kui ka siinsete sõnastike paigutumist laiema saksakeelse kultuuriruumi traditsioonidesse. XIX ja XX sajandi leksikograafia oli juba täiesti uuel tasemel ja lähtus teistsugustest põhimõtetest, mida olnuks raske ette kujutada ilma suure eeltöeta, mis tehti XVII ja XVIII sajandil ilmunud äärmiselt olulistest sõnavara-allikates.

VEEBIVARAD

BBLd = Baltisches Biografisches Lexikon digital. Baltische Historische Kommission (BHK). <https://bbld.de/>

ELA = Eesti lühivormide allikaloost. [Õppematerjal.] Arvo Krikmann. <https://www.folklore.ee/~kriku/ALLIK/>

ETY = Eesti etimoloogiasõnaraamat. Koost ja toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim I. Metsmägi. <https://www.eki.ee/dict/ety/>

RaRa = Eesti väljaannete statistika: raamatud, brošüürid, perioodilised väljaanded. <https://www.rara.ee/partnerile/kirjastajale/vaajaannete-statistika/>

Vestring, Salomo Heinrich 2000 [17XX]. Lexicon Esthonicum Germanicum. Võrguteavik. Toim Ellen Kaldjärv, Krista Aru, Arvo Krikmann. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. <https://www.folklore.ee/~kriku/VESTRING/index.htm>

KIRJANDUS

- 200A** = 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu Ülikoolis. Juubelikogumik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25.) Koost Valve-Liivi Kingisepp, toim Mati Ereht. Tartu: Tartu Ülikool, 2003.
- Aarma, Liivi 1990.** Heinrich Stahl – esimene suurem eesti kirjamees. – Horisont, nr 10, lk 22–25.
- Annus, Endel (toim) 2000.** Eestikeelne raamat 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia 1.) Koost Tiina Aasmann, E. Annus, Ülvi Kalpus, Pärja Miljan. Tallinn: [Eesti Akadeemiline Raamatukogu].
- Atkins, Beryl T. Sue; Rundell, Michael 2008.** The Oxford Guide to Practical Lexicography. Oxford–New York: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780199277704.001.0001>
- Auroux, Sylvain; Koerner, Ernst Frideryk Konrad; Niederehe, Hans-Josef; Versteegh, Kees 2006.** History of the Language Sciences. Geschichte der Sprachwissenschaften. Histoire des sciences du langage. An International Handbook on the Evolution of the Study of Language from the Beginnings to the Present. Ein internationales Handbuch zur Entwicklung der Sprachforschung von den Anfängen bis zur Gegenwart. Manuel international sur l'évolution de l'étude du langage des origines à nos jours. 3. kd. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 18.3.) Berlin–New York: Walter De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110167368.3>
- Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Peebo, Jaak 1997.** Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- ETS** = Teaduslik etümoloogiasõnaraamat. (Koostamisel Eesti Keele Instituudis.)
- Gutsclaff, Johannes 1648.** Observationes grammaticæ circa linguam esthonicam. Dorpat: Johannes Vogel. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100419>
- Gutsclaff, Johannes 1998.** Observationes grammaticæ circa linguam esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tlk, koost Marju Lepajõe, toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuctio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon.
<https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-11170-72005-62344>
- Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Habicht, Külli; Penjam, Pille; Prillop, Külli 2015.** Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefazzte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100071>
- Helle, Anton Thor 2006 [1732].** Lühike sissejuhatus eesti keelde (1732). Tlk Annika Kilgi, Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hennoste, Tiit 1997.** Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendusteos Huno Rätsepale. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Toim Mati Ereht, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Ülikool, lk 45–66.

- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehnstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100926>
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehnstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/46591>
- Jürjo, Indrek 2004.** Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigi-arhiiv.
- Jürviste, Madis 2023.** Ametinimetustest ja sotsiaalsetest rollidest eesti varase leksikograafia põhjal. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 1104–1122. <https://doi.org/10.54013/kk791a3>
- Jürviste, Madis; Paet, Tiina; Soosaar, Sven-Erik (ilmumas).** Eesti vanade sõnakujude tuvas-tamisest suurte keelemudelite abil.
- Kala, Tiina 2013.** Jutlustajad ja hingede päästjad. Dominiiklaste ordu ja Tallinna Püha Kata-riina konvent. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora. Tallinna Linnaarhiivi toime-tised 13.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Kask, Arnold 1956.** Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani. – Keelelisi küsimusi. (Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I.) Toim Eeva Ahven. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 140–176.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost. I kd. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Keem, Hella 1998.** Johannes Gutsloff'i grammatika eesti keel ja Urvaste murrak. – Johannes Gutsloff, *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tlk, koost Marju Lepa-jõe, toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 317–332.
- Kikas, Kristel 2002.** Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Toim Valve-Liivi Kingisepp. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1995.** Heinrich Stahli saksa-eesti sõnastiku tõlkevasteist. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toim Jaak Peebo. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toi-metised 1.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 40–47.
- Kingisepp, Valve-Liivi; Ress, Kristel; Tafenau, Kai 2010.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikool.
- Laur, Mati 1999.** Eesti ajalugu varasel usajal 1550–1800. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus.
- Lepajõe, Marju 1998.** Johannes Gutsloff'i „Grammatilised vaatlused”. – Johannes Gutsloff, *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti kee-lest. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tlk ja koost M. Lepajõe. Toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, lk 285–316.
- Liivaku, Uno 1995.** Eesti raamatu lugu. Tallinn: Monokkel.
- Mund, Argo 2002.** Verbidest Heinrich Gösekeni sõnaraamatus (1660). Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, eesti keele õppetool.
- Pahtma, Leino 1998.** Heinrich Stahl 17. sajandi Eesti- ja Ingerimaa kiriku- ja kirjandusloos. Magistritöö. Tartu Ülikool, üldajaloo õppetool.
- Palli, Heldur 1998.** Eesti rahvastiku ajaloo lühiülevaade. Tallinn: Sisekaitseakadeemia.

- Peebo, Jaak 1995.** Indikatiivi preesensi kolmas pööre Johannes Gutsblaffil. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toim J. Peebo. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1). Tartu, Tartu Ülikool, lk 116–129.
- Peebo, Jaak 1996.** Mis oli lõunaeesti keeles enne Wastset Testamenti? – Wastne Testament 1686. Konverentsi ettekanded, 26.–27. aprill 1996. (B. G. Forseliuse Seltsi toimetised 2.) Tartu, lk 21–36.
- Piirimäe, Helmut 1982.** Kas XVII sajandil ja XVIII sajandi algul osati Tartu ülikoolis eesti keelt? – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 451–457.
- Rätsep, Huno 1987.** Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 709–715.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Esthnischen Sprach. Reval: Chr. Reusner der älter.
<http://www.digar.ee/id/nlib-digar:101060>
- Tafenu, Kai 2011.** Heinrich Gösekeni sõnaraamatu seni märkamata eeskuju. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 425–439.
- TMK = Tarto Ma Kele Kässi Ramat.** Riia: J. G. Wilcken, 1691.
- Tóth, Szilárd 2018.** Sprachgeschichtliche und -typologische Fragen der Movierung unter besonderer Berücksichtigung des alten Südesthischen. – Keelest ja kultuurist. (Philologia Estonica Tallinnensis 3.) Peatoim Reili Argus, toim R. Argus, Suliko Liiv. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 235–280.
- Tóth, Szilárd Tibor 2019.** Tartu kirjakeele raamid Johannes Gutsblaffi grammatikast (1648) „Kodolaste raamatuni” (1913). (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 52.) Tallinn: Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut.
- Valmet, Aino 1960.** H. Gösekeni sõnaraamatust. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 612–617.
- Valmet, Aino 1986.** Noomeni mitmusevormid J. Gutsblaffi grammatikas. – Emakeele Seltsi aastaraamat 30 (1984). Keelest ja rahvaluulest. Toim Heino Ahven. Tallinn: Eesti Raamat, lk 50–55.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998 [17XX].** Lexicon Esthonicum Germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Toim Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viikberg, Jüri 2013.** Alamsaksa laensõnadest Johannes Gutsblaffi grammatika taustal. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, kd 4, nr 3, lk 205–231. <https://doi.org/10.12697/jeful.2013.4.3.11>

Madis Jürviste (sünd 1985), MA, Eesti Keele Instituudi leksikograaf-nooremteadur (Roosi-krantsi 6, 10119 Tallinn); Tartu Ülikooli doktorant, madis.jurviste@eki.ee

A comparative view on early Estonian lexicography

Keywords: historical lexicography, comparative dictionary analysis, earliest Estonian dictionaries

The earliest Estonian dictionaries, published in the 17th and 18th centuries, have typically been studied in a narrow context, with a focus on individual sources or the authors in isolation. However, this period merits a comparative cross-source analysis, describing the lexicographical landscape from a broader perspective. This constitutes the main objective of this article. It provides a concise review of the existing literature on this period in Estonian lexicography, followed by a comparative analysis of the macrostructure and microstructure of these dictionaries.

The sources analyzed in this study range from Heinrich Stahl's *Vocabula* (1637), the first known printed Estonian-German dictionary, up to August Wilhelm Hupel's *Wörterbuch* (1780, 2nd ed. 1818). In addition, the article covers Johannes Gutsclaff's *Nomenclator* (1648), Heinrich Göseken's *Farrago vocabulorum* (1660), Salomo Heinrich Vestring's *Lexicon* (first half of the 18th century, originally unpublished in print), and Anton Thor Helle's *Vocabularium* (1732). The analysis reveals an evolution from a rather non-systematic presentation of linguistic information in the 17th-century sources to the much stricter approach of the 18th-century dictionaries. Most of these dictionaries were preceded by grammars within the same volumes, with the dictionary entries (primary word forms, declensions) more or less linked to these grammatical descriptions, which were heavily influenced by the German language.

The content of these early dictionaries still warrants further extensive research: recent studies utilizing large language models indicate that this new technology can play a crucial role in analyzing the content of historical dictionaries (Jürviste et al., in review). In-depth research in this field is essential for a better understanding of the historical development of Estonian lexical strata.

Madis Jürviste (b. 1985), MA, Institute of the Estonian Language, Lexicographer, Junior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn); University of Tartu, Doctoral Student, madis.jurviste@eki.ee